

ԱՆՑՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՆԱՆՑՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ՀԱՅ ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՏԱԹԵՎԻԿ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Դեռևս հունաբան ու լատինաբան քերականների հետևողությամբ բայի ցույց տված գործողությունն անվանվել է նաև «փոխադրություն»՝ նկատի ունենալով նրա անցումը, փոխադրվելը երկու առարկաների միջև, և դրանից դուրս առանձնացվել է նաև «չեզոք» կամ «միջին» վիճակը: Ձևավորվում է բայասեռի քերականական կարգը, որի առաջին հիմնավոր բացատրությունը տալիս է Միքայել Չամչյանը: Նա նշում է, որ սեռը բայի այն հատկանիշն է, որը ցույց է տալիս, թե գործող առարկան ներգործում է կրողի վրա, ներգործվում է կրողից, հանդես է բերում երկու վիճակն էլ, չի ներգործում: Եթե հանում ենք երկու հատկանիշների միացումը, որ կոչել են նաև «հասարակ» սեռ, ապա մնում է ներգործման և ոչ ներգործման հարաբերությունը՝ երեք սեռային դրսևորումներով: Չամչյանն իր բաժանման հիմունքներով առանձնացնում էր չորս սեռեր. «Սեռք բայից են որոշմունք նոցա ըստ ներգործականության, ըստ կրատրականության, ըստ հասարակ լինելոյ և ըստ չեզոք գոլոյ»¹: Հենց ներգործման և ոչ ներգործման վիճակն էլ առնչվում է անցողականությանը: Խաչատուր Աբովյանը ևս, նշելով երեք սեռային հատկանիշներ, առանձնացնում է նաև *անցողականը* և գրում. «Անցողական այն բայն է, որ գործողութիւն անցանի առ այլս»², այսինքն՝ անցողական է այն բայը, որի ցույց տված գործողությունը մեկից անցնում է մյուսին, և էական չէ՝ ենթակայից խնդրի՞ն, թե՞ հակառակը:

Անցողականության և անանցողականության, թվում է, բավականին հստակ բնութագիրը աստիճանաբար մտնում է բարդ հարաբերությունների մեջ: Մանուկ Աբեղյանը սեռը դիտարկում է բայակազմության և հոլովների բաժիններում: Առաջին դեպքում նա առանձնացնում է պատճառական և կրավորական բայերը՝ իրենց ձևակազմական ցուցիչներով, իսկ հոլովների՝

¹ **Չամչեան Մ.**, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1831, էջ 110 (M. Chamchean, Qerakanutiun Haykazean lezui, Venetik, 1831, ej 110):

² **Աբովյան Խ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, Եր., 1950, էջ 123 (X. Abovyan, Erkeri liakatar djoxovatcu, h. 5, Er., 1950, ej 123):

որպես խնդիրների, գործածության առիթով բայերը խմբավորում է անցողական և անանցողական տեսակների: Այս առումով բոլոր բայերը բաժանում է *ենթակայական* և *առարկայական*, ապա՝ *անցողական* և *անանցողական* խմբերի: Այսինքն՝ *ենթակայական* խմբի բայերի ցույց տված գործողությունը չունի անցողականություն, գործողությունը մնում է ենթակայի կատարման մեջ, չի անցնում ո՛չ սուբյեկտից օբյեկտին, ո՛չ օբյեկտից սուբյեկտին: Եվ սեռային բաժանման կարևոր հիմքը դառնում է կրող խնդրի գոյությունը, իսկ «կրող խնդրի նկատմամբ բոլոր բայերը բաժանվում են երկու տեսակի կամ սեռի՝ անցողական և անանցողական»³: Այսպիսով, անցողականություն համարվում է միայն ուղղակի անցումը, երբ առկա է ուղիղ խնդիրը: Ահա թե ինչու այստեղ են դիտարկվում միայն ներգործական և պատճառական բայերը, իսկ անանցողականի մեջ՝ կրավորական և չեզոք բայերը:

Այսպիսի դասակարգումը, իր հասկանալի հիմնավորումներով հանդերձ, որոշակիորեն խախտում է հետևողականությունը: Այս սկզբունքը պահպանվում է հայ և արտասահմանյան լեզվաբանության մեջ, երբ անցողականություն են տեսնում միայն հայցական հոլովով ուղիղ խնդրի առկայությամբ: Եվ քանի որ բայ-ստորոգյալն է նախադասության գերադաս անդամը, որին ստորադասվում է նաև ենթական, ուստի բայի ներգործականությունից է կախված նախադասության կառուցվածքը, բայն է որոշում անգամ գոյականի հոլովական կիրառության մեծ մասը: Այսպես որոշակիանում է նաև «ակտիվ» և «պասիվ» հարաբերությունը:

Տրամաբանությունը հանգեցնում է նոր հստակեցումների. եվրոպական շատ լեզուներում առանձնացվում են *ակտիվ*, *պասիվ*, նաև *միջին* սեռեր: Այս վերջինը, որ համարժեք է չեզոք սեռին, հաճախ անվանվում է *անանցողական*: Եվ ստացվում է, որ ակտիվ ու պասիվ կամ ներգործական ու կրավորական կառուցվածքները պարզապես նույն միտքը ներկայացնում են տարբեր քերականական արտահայտություններով, և նրանցից առանձնանում է բուն անանցողականությունը: Եվ ահա՝ «ակտիվ սեռին պատկանում են անցողական բայերը ակտիվ (ներգործական – S.U.) խոնարհմամբ, պասիվ սեռին՝ նույն բայերը պասիվ (կրավորական – S.U.) խոնարհմամբ, իսկ միջին (չեզոք –S.U.) սեռին

³ Աբեդյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 375 (M. Abexyan, Hayoc lezvi tesutyun, Er., 1965, ej 375):

պատկանում են անանցողական բայերը»⁴: Այսինքն՝ անցողականի մեջ են դիտվում ներգործական և կրավորական սեռի բայերը:

Հետաքրքիր է, որ եվրոպական լեզվաբանության մեջ կամ հնդեվրոպական լեզուների համար դիտվում է մի երևույթ, որի հատկանիշները նկատելի են նաև հայերենում. անանցողական բայերը, որոնց ցույց տված գործողությունը դուրս չի գալիս սուբյեկտի սահմաններից, համարում են նաև «բացարձակ», իսկ անցողական բայերը, որոնց գործողությունը ցույց է տալիս հարաբերություն սուբյեկտի և օբյեկտի միջև, կոչում են «հարաբերական» : Իսկ ակնհայտ է, որ հարաբերական են նաև կրավորական բայերը: Այսպես, սեռի կարգը գործողի և կրողի հարաբերության մեջ է դիտվում նաև ժամանակակից հայ լեզվաբանության մեջ: Արարատ Ղարիբյանը անցողականության և անանցողականության դիրքերից սեռեր է տեսնում ըստ խնդրառության և լրացումներ պահանջելու իմաստի՝ բայերի տեսակների մեջ: Գուրգեն Սևակը փորձում է ավելի որոշակիացնել **վ** ածանցով այն ձևերը, որոնք կրավորական իմաստ չունեն և կոչվում են կրավորակերպ չեզոք բայեր, ու որպես այդպիսին անանցողական են:

Հովհաննես Բարսեղյանը, քննություն կատարելով իմացաբանական տեսանկյունից, նշում է, որ առարկաների փոխադարձ կապն ու գործողությունը լեզվական միջոցներով արտահայտելիս տրամաբանական ենթական ու խնդիրը կարող են փոխել իրենց դերերը՝ պահպանելով անցողականությունը: Լեզվաբանը միաժամանակ կրավորական **վ** և պատճառական **ցն** ածանցներից զատ, սեռային պատկանելությունը ձևաբանական համակարգման է ենթարկում ըստ խոնարհիչների և նշում, որ **ե** խոնարհման բայերի մեծ մասը անցողական-ներգործական են, իսկ **ա** խոնարհման պարզ բայերից ներգործական են մոտ 20-ը, սուկաձանցավոր բայերի մեծ մասը անանցողական-չեզոք են⁵:

Երևույթը համակողմանի քննության է ենթարկել Աշոտ Աբրահամյանը: Նկատելով, որ անցողականության խնդիրը ճանաչում են կամ միայն ձևային ցուցիչներով (*վ*, *ցն*), կամ խնդրային կապակցության միջոցով, գտնում է, որ պետք է այն բացատրել նաև հակադրության հիմքով, այսինքն՝ «Երեխան վա-

⁴ Шубик С. А., Разработка залоговой проблематики, сб. "Грамматические концепции в языкознании XIX века", Ленинград, 1985, стр. 210 (Shubik S. A., Razrabotka zalogovoy problematiki, sb. "Grammaticheskie koncepcii v yazikoznanii XIX veka", Leningrad, 1985, st. 210).

⁵ Տե՛ս Բարսեղյան Հ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953, էջ 132 (Ես Barsexyan H. , Ardi hayereni bayi ev xonarhman tesutyun, Er., 1953, ej 132):

զում է», «Մատիտը կորավ» կառուցվածքներում չկան ո՛չ ձևային, ո՛չ խնդրառական արտահայտություններ, բայց պետք է տարբերակել սեռը: Ա. Աբրահամյանի դասակարգմամբ՝ անցողականությունն ու անանցողականությունը համարվում են *սեռադասեր*, որոնց մեջ մտնում են ներգործական, կրավորական և չեզոք *սեռերը*, նաև պատճառական և միջին-անդրադարձ *սեռային առումները*: Անցողական սեռադասի մեջ է դնում ներգործական սեռը և պատճառական սեռային առումը, իսկ անանցողականի մեջ՝ չեզոք և կրավորական սեռերը և միջին-անդրադարձ սեռային առման ու կրավորաձև չեզոք բայերը⁶:

Էդվարդ Աղայանը, այս խնդրին յուրովի անդրադառնալով, ենթակայի և գործողության հարաբերության մեջ առանձնացնում է ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռերը, իսկ գործողության և խնդրի հարաբերության մեջ՝ անցողական և անանցողական սեռերը: Զգացվում է հստակեցման միտումը, երբ գիտնականը նշում է, թե «առաջինը (անցողականը) ցույց է տալիս ենթակայի գործողության «անցումը» մի այլ առարկայի, այլ կերպ ասած՝ անցողականը կանխագրում է գործողությունը կրող առարկա: Երկրորդը (ոչ անցողականը) այդպիսի առարկա չի պահանջում. ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որ ենթական կատարում է ինքնին՝ առանց ուրիշ առարկայի վրա ներգործելու»⁷: Անցողականի մեջ դիտվում են ներգործական և պատճառական բայերը, իսկ անանցողականությունը, ըստ նրա, դրսևորվում է չորս սեռով՝ չեզոք, կրավորական, անդրադարձ, փոխադարձ: Անմիջապես նկատելի է որոշ անհետևողականություն. ձևաբանական հիմունքով կրավորական են այն բայերը, որոնք վ ածանց ունեն, ներգործական, որոնք վ կարող են ստանալ, չեզոք, որոնք վ ածանց չեն ընդունում: Այդ դեպքում վեցի փոխարեն կունենանք ավանդական երեք սեռեր: Առաջանում է նաև մի ուրիշ ավելի կարևոր հարց. շարահյուսական առումով ինչպե՞ս կարելի է հիմնավորել, որ անցողականությունը միայն ենթակայից խնդրին անցնող գործողությունն է և ոչ թե նաև խնդրից ենթակային անցնողը: Իմաստաբանական առումով ինչ-ինչ հակասություն բացատրելի է նրանով, որ եթե կրավորական բայերի մեջ հաճախ անցման իմաստը կարևոր չէ («Տունը հիմնավոր վնասվել էր» և այլն), ապա ներգործական բայերը ևս երբեմն անկարևոր կրող առարկայի փոխարեն գործողության անընդհատությունը, հատկանիշն են շեշտում («Նա գիշեր-ցերեկ

⁶ Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, Բայը ժամանակակից հայերենում, գիրք I, Երևան, 1962, էջ 491-492 (Տես **Abrahamyan A.**, Bayy djamanakacic hayerenum, girq I, Er., 1962, ej 491-492):

⁷ **Աղայան Էդ.**, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, էջ 320 (**Axayan Ed.**, Djamanakacic hayereni holovumy ev xonarhwumy, Er., 1967, ej 320).

նկարում է» և այլն): Անցողականության առումով ո՞րն է տարբերությունը «Նա լավ է գրում» և «Նա լավ ծեծվել է» կառուցվածքներում, որոնցից երկուսում էլ խնդիրներ չկան, և խիստ նկատելի կամ քիչ զգալի անցողականությունը պարզապես հակադիր ուղղություն ունի օբյեկտի և սուբյեկտի միջև: Իսկ Աղայանի հետագա բացատրության մեջ ավելի զգալի է դառնում անհետևողականությունը: Նա գրում է. «Անցողականության և անանցողականության քերականական կարգը արտահայտում է գործողի և գործողության առարկայի հարաբերությունը՝ բայի երկկողմանի հարաբերությամբ կամ դրա բացակայությամբ, մինչդեռ սեռերն արտահայտում են գործողի և գործողության հարաբերությունը»⁸: Եթե սեռը միայն գործողի և գործողության հարաբերություն է, ապա այդ դեպքում տարբերություն չկա՞ «Մարդը սիրում է» և «Մարդը ապրում է» կառուցվածքներում:

Հարցի հնարավոր հստակեցումը կարող է արվել ձևակազմական-կառուցվածքային քննությամբ ևս, ինչը նկատում ենք ակադ. Գևորգ Զահուկյանի դիտարկումներում: Խնդրին անդրադառնալով սեռի և տիպարի քննության մեջ՝ նա առանձնացնում է **-եց, -աց, -ն, -չ** հիմնական տիպարային տարբերակիչները և նշում. «Երկրորդաբար տիպարային արժեք են ձեռք բերում բաղադրյալ (**ա, ե**) **ցն/ր** և պարզ **վ** մասնիկները, որոնց բուն ֆունկցիան սեռային տարբերությունների արտահայտումն է»⁹: Որպես սեռանիշ մասնիկներ՝ սրանք արտահայտում են անցողականություն՝ *կարդա-ցն-ել (կարդացրել), վազե-ցն-ել (վազեցրել), գր-վ-ել*: Ինչպես նկատում ենք, կրավորական սեռը ևս դիտվում է անցողականության մեջ: Իսկ **-/g, ան/աց, չ** մասնիկները հանդես են գալիս «որպես անանցողականության կամ վիճակայնության արտահայտիչներ»¹⁰: Օրինակ՝ *խաղ-աց, հեռ-ան-ալ (հեռ-աց-ալ)*: Չնայած այս կաղապարների մեջ էլ կարող ենք ունենալ անցողականություն: Օրինակ՝ *կարդ-աց, գող-ան-ալ (գող-աց-ալ)*: Ստանում ենք «անցողականություն - անանցողականություն հակադրությունների համատեղում»¹¹, որի մեջ է, ըստ մեզ, նաև վերևում նշված անհետևողականությունների պատճառներից մեկը: Զահուկյանը նկատում է, որ շատ լեզուների նման հայերենի համար ևս ներգործականը (կամ ակտիվը) ի վերջո հավասարարժեք է գործողությանը, չեզոքը (կամ պասիվը)՝ վիճա-

⁸ Նույն տեղում, էջ 322 (nuyñ texum, ej 322):

⁹ Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Երևան, 1974, էջ 258 (Djahukyan G., Djamanakacic hayereni tesutyan himunqner, Er., 1974, ej 258):

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 260 (nuyñ texum, ej 260):

¹¹ Նույն տեղում, էջ 262 (nuyñ texum, ej 262):

կայնությանը: Իսկ **Վ** ածանցը նշում է գործողության ուղղվածությունը և ցույց է տալիս հեղինակի օտարումը, ուստի **Վ** կարող են ստանալ այն բայերը, որոնք ենթադրում են պատճառ և հետևանք, ներգործող և ներգործվող, և **Վ** չեն կարող ստանալ այն բայերը, որոնք բնութագրվում են եղելությամբ, վիճակով, շարժմամբ (*դեղնել, քնել, գնալ*), այսինքն՝ այստեղ բուն անանցողականությունն է: Եվ գիտնականն ամփոփում է, թե «սեռային հակադրության փոխարեն հանդես է գալիս անցողական-անանցողական տիպարային հակադրությունը»¹²:

Անցողականության և անանցողականության հարցերը նույն սահմաններում են քննվել հետազայի լեզվաբանների երկերում (Ս. Աբրահամյան, Ռ. Իշխանյան, Մ. Ասատրյան և այլք), ինչի հաստատումն է, օրինակ, Մ. Ասատրյանի եզրահանգումը, որ չնայած կրավորական սեռը ներգործականի անմիջական հակադրությունն է, բայց «ներգործական և կրավորական սեռի բայերը խնդրառական միասնություն ունեն»¹³: Այսինքն՝ իմաստաբանական, ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակներում որոշակիորեն սահմանազատված երեք բայասեռերը՝ իրենց պատճառական, անդրադարձ, փոխադարձ, կրավորակերպ չեզոք ենթատեսակներով, արտահայտում են անցողական կամ անանցողական հարաբերություն: Ընդ որում՝ առաջինը ներգործական և կրավորական սեռերին է բնորոշ, իսկ երկրորդը՝ միայն չեզոք սեռին: Այս հիմնավորումը հաստատվում է նաև նրանով, որ արդի հայերենում ունենք ներգործական - չեզոք և կրավորական - չեզոք սեռային անցման դեպքեր, բայց ոչ ներգործական - կրավորական կրկնասեռություն: Այլ կերպ, սեռային անցումը կատարվում է անցողականության և անանցողականության միջև:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Անցողականության և անանցողականության խնդիրը մինչև այժմ շարունակում է տարակարծությունների տեղիք տալ այն պատճառով, որ այն կարելի է դիտել ինչպես ձևաբանության, այնպես էլ շարահյուսության մակարդակում: Անցողական են համարվել միայն ներգործական սեռի բայերը, որոնք ուղիղ խնդիր են պահանջում: Բայց անցողականությունը գործողության անցումն է ոչ միայն սուբյեկտից (ենթակայից) օբյեկտին (խնդրին), այլև

¹² Նույն տեղում, էջ 271 (սույն տեքստ, էջ 271):

¹³ **Ասատրյան Մ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 193 (**Asatryan M.**, Djamanakacic haucoc lezvi dzeabanutyen harcer, հ. G, Er., 1977, էջ 193):

հակառակը՝ խնդրից ենթակային: Ուստի հայերենում անցողական են ներգործական և կրավորական, իսկ անանցողական՝ չեզոք սեռի բայերը: Դրա հաստատումն է նաև այն, որ աշխարհաբարում հանդիպում ենք կրկնասեռություն ներգործական-չեզոք, կրավորական-չեզոք սեռերի միջև, այսինքն՝ սեռային անցում առկա է անցողականության և անանցողականության միջև:

Բանալի բառեր – անցողականություն, անանցողականություն, սեռ:

ВОПРОСЫ ПЕРЕХОДНОСТИ И НЕПЕРЕХОДНОСТИ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКОВЕДЕНИИ

TATEVIK SAFARYAN

Проблемы переходности и непереходности до сих пор и по-прежнему остаются спорными, потому что их можно рассматривать как в области морфологии, так и в области синтаксиса. Переходными считались только глаголы действительного залога, которые требуют прямого дополнения. Однако переходность – это не только переход действия от субъекта (подлежащего) к объекту (дополнению), но и, наоборот, от дополнения к подлежащему. Поэтому в армянском языке переходными являются глаголы действительного и страдательного залога, а непереходные – среднего залога. Подтверждением этого является то, что в ашхарабаре (в новом армянском литературном языке) мы встречаем двузалогность между действительным и страдательным, страдательным и средним залогами, то есть происходит залоговый переход между переходностью и непереходностью.

Ключевые слова – переходность, непереходность, залог.

THE ISSUE OF TRANSITIVITY AND INTRANSITIVITY IN ARMENIAN LINGUISTICS

TATEVIK SAFARYAN

The issue of transitivity and intransitivity up to now continues to raise controversies as it is observed on both morphological and syntactical levels. The verbs, which are only in the passive voice and require direct object are considered

transitive. However, transitivity in itself is not solely the transition of action from the subject to object of the sentence but also from the object to the subject.

It can thus be stated that in the Armenian language transitive verbs can be both in the active and passive voices, whereas neutral verbs are intransitive. The confirmation of the mentioned lies in the fact that in asharhabar Armenian (modern Armenian) we come across verbs in two voices, active-neutral and passive-neutral, that is there exists voice transition between transitivity and intransitivity.

Key words - transitivity, intransitivity, voice.